

▪
RIZA BAKIŞ,
ÂŞİĞİN TEVHİDİ: HALLÂC'A GÖRE VARLIK VE DİNİ
TECRÜBE

İnsan Yayınları, İstanbul 2013, 185s.

Doktora Öğrencisi

AYNUR SİNGİN

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

orcid.org/0000-0003-1592-9958

temuralayaynur@yahoo.com

*“Bâyezîd, vahdetü'l-vucûd fidamı dikmiştir.
Hallâc onu kendi kanıyla sulayarak büyük bir ağaç haline getirmiştir.”
(Anmemarie Schimmel)*

Rıza Bakış'ın “*Aşığın Tevhidi, Hallâc'a Göre Varlık ve Dinî Tecrübe*” adlı eseri erken dönem tasavvuf tarihi bakımından dikkate alınması ve tartışılması gereken bir çalışmadır. Kitabın müstakil olarak tasavvuf düşüncesi bağlamındaki iddialarını belirginleştirmek ve bilhassa “*ene'l-Hakk*” etrafındaki görüşlerini tartışmaya açmak için bir incelemeye tâbî tutulması faydalı görünmektedir. Bu nedenle gerek Rıza Bakış'ın bu eserde ortaya koyduğu literatür okumasını, ileri sürdüğü iddiaları özet olarak ortaya koymak ve tasavvuf öğretisi bağlamında tartışmaya açmak bu yazının gayesini oluşturmaktadır.

Eser, Hallâc'ın “*ene'l-Hakk*” ifadesinin anlam ve atıfları üzerine Türkiye'de akademik bir çalışma bulunmamasından doğan boşluğu gidermek üzere kaleme alınmış bir doktora tez araştırmasıdır. Hallâc, “*ene'l-Hakk*” ifadesi ile bir ilahlık iddiasında mı bulunmaktadır yoksa tevhidin hakikatine mi işaret etmektedir? Bu ifadenin tasavvuf tarihindeki ontolojik ve epistemolojik açılımları nelerdir? Hallâc'ı İslam düşüncesinin erken döneminde yaşamış bir panteist olarak değerlendirmek mümkün müdür? Mu'tezili yorumun hâkim olduğu bir dönemde Hallâc'ın Tanrı-insan ilişkisine dair zikrettiği bu ifade ne anlama gelmektedir? Hallâc'ın varlık ve dinî tecrübesi salt rasyonalist ve empirist bir metotla yorumlanabilir mi? Rıza Bakış, bu eserinde Hallâc'a yöneltilen pek çok sorunun peşine düşerek, açık yüreklilikle tartışmakta ve sahanın uzmanlarına ontolojik, epistemolojik ve dini tecrübe delili perspektifinden konuyu müzakere etme ve değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Kitabın içeriğine baktığımızda “Hallâc'a Göre Varlık ve Dinî Tecrübe” başlıklı eser dört bölümden oluşmaktadır: “Hallâc'ın Hayatı: Tutku'nun Öyküsü”, “Hallâc'a Göre Varlık”, “Hallâc'ın Düşüncesinde Tanrı-İnsan İlişkisi” ve “Hallâc'ın Hakikat Tecrübesi ve Bilgi”...

Birinci bölümde Hallâc'ın hayatı, etkilendiği düşünürler, eserleri, yaşadığı devrin siyasî, sosyal ve fikrî portresi hakkında detaylı bilgiler verilirken O'nun düşünce küresinin etkileri ve uzanımları da de-

ğerlendirilmektedir. Yazar, Hallâc'ın etkisini, Sühreverdi, İbn Arabi, Mevlâna, İsmail Hakkı Bursevî, Nasıruddin Tûsî, Şihâbüddin Sühreverdi, İbn Tufeyl ve Molla Sadra gibi İslam düşünürlerinde görebileceğimizi söylemektedir. Onu, başkaldıran, haksızlığı eleştiren, gözü pek biri olarak gören Senûsi Abdurrahman Bedevi, Kierkegaard'a benzetir. Muhammed İkbâl ise Hallâc için *Cavidnâme*'de Jüpiter semasında seyahat ederken kendisine yol gösterdiğini söyler. Massignon ise *İsyan Ahlakı* adlı eserin yazarı Nurettin Topçu'yu Türkiye'deki son Hallâccı olarak gösterir.

Müellif, ikinci bölümde, Hallâc'ın varlık öğretisini *vucûd, hakk, vahdetü'l-vucûd, ene'l-hakk ve aşk* kavramları etrafında tartışmaktadır. Panteizm, vahdetü'l-vucûd ve vahdetü'l-şuhûd arasındaki farklılıkların detaylıca incelendiği bölümde, Hallâc'ı bunlardan biriyle ilişkilendirmemiz mümkün mü sorusunun yanıtı aranmaktadır. Yazar, kendi görüşünü "*Hallâc'ın girift söylem ve ifadeleri, farklı fikrî tartışmalar bağlamında ele alınmış olsa da, onları belirli bir alana hasredip, kesin olarak şunu kastetmektedir deme imkânımız yoktur.*" (s. 77) diyerek mezkûr üç düşüncenin de Hallâc'ın tasavvuf öğretisini tam olarak yansıtmadığını düşünmektedir. Kökenler ve etkiler meselesinde Yazar'ın sıklıkla tekrar ettiği cümle Hallâc'ın öğretisinin girift ve karmaşık olduğu yönündedir. Bununla birlikte eserinin ilerleyen bölümlerinde Hallâc'ın "*ene'l-Hakk*" ifadesi için *şuhûd/i* terimlerini kullanması, hatta O'nun tevhid düşüncesini "marifet ve şuhûda dayalı tevhid" şeklinde ifade etmesi okuyucuya Hallâc, vahdet-i şuhûd'un öncüsü olarak mı kabul ediliyor, düşüncesini akla getirmektedir.

Bu bölümün temel iddialardan ilkinin; Mu'tezili ve zâhiri düşüncenin Tanrı hakkındaki salt tenzihî yaklaşımının Hallâc tarafından teşbihî bir yöntemle aşılma istendiği gerçeği oluşturmaktadır. Nitekim O'na göre Tanrı için yapılan aşırı tenzih vurgusu, insanı *deizme* sürükleyebilir. Bu nedenle Hallâc'ın "*ene'l-Hakk*" ifadesi Tanrı'ya teşbih yoluyla yapılan bir işaret olması bakımından Mu'tezili kelimcilerinin tevhid yorumuna bir eleştiri olarak düşünülebilir. Bununla birlikte, Hallâc'ın *müfrit* bir Tanrı telakkisine sahip olduğu yönündeki yaklaşımların hatalı olduğu, O'nun teşbihi içeren ve fakat tenzih ağırlıklı bir Tanrı tasavvurunun olduğu gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu-

nunla birlikte müellif mezkûr tartışmayı yürüttüğü pasajlarda kendi görüşünü sarıh bir şekilde ortaya koymaktan da çekinmez. Yazar'ın, Tanrı tasavvuru noktasında savunduğu yöntem tenzih ve teşbih ilkesinin birlikte kullanılması yönündedir. Nitekim Hallâc'ı hem *aşkınlık* hem de *içkinlik* içeren Tanrı hakkında geliştirdiği yorum açısından kendi düşüncesine yakın görmektedir.

Müellif tarafından ortaya konan iddialardan ikincisi ise Hallâc'ın felsefi yönünün sufi kimliğinden önce geldiği yönündeki kanaatidir. Nitekim “*Kendisi bir sufidir ya da öyle kabul edilir*” (s. 62) sözü, Hallâc'ın öğretisi itibarıyla müellif nezdinde klasik bir sufiden öte bir filozof olarak değerlendirildiği intibahı vermektedir. Fakat yazar bu iddiasını delillendirmek ve detaylandırmak yerine yüzeysel olarak geçmeyi tercih etmektedir. Çünkü Hallâc'ın sisteminde yer alan düşünce ve kavramların hangilerinin felsefî içerikli olduğu, bunların felsefenin hangi ekolleri ile irtibatlı olduğu ve O'nun bu etkiyi hangi kanallar yoluyla devşirdiği hakkında sarıh bir açıklama yapılmamaktadır. Sadece kitabın son bölümünde Hallâc'ın hakikati ifade etmek için kullandığı *daire ve nokta* metaforunun felsefî kökenine işaret edilir fakat geniş bir yorum getirilmez. Hallâc'ın *Kitâbu't-Tavâsîn*'de, “*Onun meydanlarından kaçarsan nereye varır yolun? Yoktur başka delil. Dikkat ey alil (hasta!) Filozofların hikmetleri onun hikmeti yanında kum tümseği gibi zelil.*” (s. 302) şeklinde dile getirdiği felsefe eleştirisini dikkate alacak olursak Hallâc'a hem özgünlük katan hem de O'nun tarafından tenkit edilen felsefî düşünce daha fazla izahı hak etmektedir.

Hallâc'ın *Kitâbu't-Tavâsîn*'de İblis hakkındaki yorumu yazar açısından, hem Hallâc'ın *ilahî aşk* konusundaki kararlılığını hem de çağdaşları içerisinde kendine ithamda bulunan kimselere, durumun iç yüzünü göstermek için yer vermiş olabileceği iddia edilmektedir. Bu minval üzere İblis'e İslam düşüncesinde şaşırtıcı bir anlam yüklenir: *Allah'ı gerçek anlamda birleyen/gerçek muvahlid...* İblis'in tevhidin hakikatini dile getirirken gösterdiği firâset, benliğinin sesine kulak verdiği anda adeta körelir. Böylece Allah'tan başka hiçbir varlığın önünde secde etmemekle İblis, tevhidin merkez noktasına yaklaşmakla birlikte Allah'ın buyruğunun önüne kendi *benlik davasını* koymakla çevreye savrulur. Bu bölümde müellif tarafından ortaya konan en önemli

savlardan biri, Hallâc'ın öğretisinde *benlik* kavramının hem *eleştirilen* hem de *tercih edilen* bir terim olduğunu göstermektedir. Müellife göre İblis örneğinde terkedilmesi gereken *benlik* ile “*Kendini bil*” cümlesinde aydınlatılması gereken *benlik* kavramı hem *eleştirel* hem de *tercihsel* olarak kullanılmaktadır. Halbuki ilkinde benliğin, kibir, gurur gibi niteliklerine işaret edilirken; ikincisinde ise benliğin mahiyetinin kast edildiğini dikkate alınır, okuyucunun zihninde *mahiyet* ile *nitelikler* arasındaki ayrımın yeterince gözetilmediği düşüncesi oluşmaktadır.

“*Ene'l-Hakk*” ifadesinin Tanrı-insan ilişkisi bağlamında nasıl yorumlanması gerektiği meselesi, eserin ana iddiasını oluşturmaktadır. Yazar açısından Tanrı, Hallâc'ın ağzından “*ene'l-Hakk*” şeklinde konuşmaktadır. Müellif, bu iddiasını Hallâc'ın şu cümlesine dayanarak öne sürer: “*Allah, dilediği kulun dilinden kendini birler. Eğer O, kendisini benim dilimden birlemişse bu yalnız O'nun bileceği bir iştir. Eğer bu şekilde gerçekleşen bir tevhid yoksa ben kim, tevhid kim, ey dost.*” (s. 83) Yazar, Hallâc'ın yaşadığı bu tecrübeyi, Muhammed İkbâl'in *insani ego-nihai ego* kavramsallaştırmasına başvurarak, insani benliğin yok olmasıyla nihai benliğin insanda tezahür etmesi olarak yorumlamaktadır. Buna mukabil, “*ene'l-Hak*” ifadesini dile getirenin Hallâc'ın kendisinin değil de Tanrı'nın olduğunu iddia etmenin anlamı ve sonuçları yeterince açıklanmamaktadır.

Üçüncü bölümde, Hallâc'ın düşüncesinde Tanrı-insan ilişkisinin mahiyeti, *lâhût-nâsût teorisi*, *nûr-ı Muhammedî* ve *ibnü'l-vakt* eksenli konular ele alınır. Hallâc'a sıklıkla yöneltilen *hulûl* ve *ittihâd* eleştirilerinin gerçek durumu yansıtmadığı üzerinde sıkça durulmaktadır. Bu bölümün temel iddiası “*ene'l-Hakk*” ifadesinin Tanrı ile insan arasında gerçekleşen ontolojik birlikteliğin aksine esasta epistemolojik bir durum olduğunu göstermektedir. Müellifin “*ene'l-Hakk*” eksenli yorumlarını şu şekilde özetlemek mümkündür: *Ene'l-Hakk* ifadesi ilkin, insandan Tanrı'ya atıfla gerçekleştirilen teşbihi bir işarettir ve Tanrı'nın, Hallâc'ın dilinden konuşmasıdır. Burada insan benliğinin ortadan kalkması ontolojik değil, epistemolojik bir anlam ifade etmektedir. İkinci olarak, *vecd* ve *sekr* sarhoşluğu neticesinde ortaya çıkan geçici bir bilinç ve duygu halidir. Buna ilaveten *ilâhi aşk* eksenli değerlendirildiğinde *irrasyonel* bir sevginin tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır.

Son olarak ise, Tanrı'nın tecellisini yansıtmaya elverişli olmaklık bakımından bir benlik dönüşümüne işaret etmektedir. Dolayısıyla “*ene'l-Hakk*” ifadesi *subjektif* nitelikli dinî bir tecrübedir.

Yazar'ın “*ene'l-Hakk*” ifadesi bağlamında ortaya koyduğu yukarıdaki düşünceleri dikkate aldığımızda Hallâc'ın ortaya koyduğu tasavvuf öğretisinden bir varlık teorisi ve uygulanması mümkün bir ahlak sistemi devşirmek mümkün görünmemektedir. Çünkü insan için nihai yetkinlik seviyesi olarak işaret edilen tevhid yaklaşımı, *subjektif, irrasyonel, vecd ve sekr* halinin geçici bir dışavurumu olarak görünmektedir. Halbuki Annemarie Schimmel, “*Bâyezîd, vahdetü'l-vucûd fidanını dikmiştir. Hallâc onu kendi kanıyla sulayarak büyük bir ağaç haline getirmiştir*” cümlesi, O'na sistem kurucu sufilerin öncüsü olarak işaret etmektedir. Ayrıca Hallâc'ın “*ene'l-Hakk*” ifadesine yapılan aşırı vurgunun daha çok itihâd/hulûl tartışmaları çerçevesinde ele alınması, O'nun *nûr-ı Muhammedî* terimini öğretisini dâhil ederek, tasavvufa metafizik bir alan açma girişimi göz ardı edilmektedir. Ene'l-Hakk ifadesine bu perspektiften bakılırsa, Hallâc'ın hakikate talip olan herkesin nazarını insana (mahiyetine) çekmek istediği görülecektir. Daha açık bir ifadeyle O, “*ene'l-Hakk*” demekle, *insanın mahiyetini bilen Tanrı'yı bilir*, demek istemektedir. Bu cihetle “*ene'l-Hakk*” terimine yaklaşılacak olunursa, Hallâc'ın öğretisinden metafizik temelli, insan merkezli, evrensel bir ahlak görüşü devşirmenin imkânları üzerinde konuşmak mümkün olacaktır.

Dördüncü bölümde, sufi öğretinin *ilme'l-yakin, ayne'l-yakin* ve *hakka'l-yakin* şeklindeki klasik bilgi tasnifi *kelebek metaforu* ile açıklanmaktadır. Ayrıca Hz. Musa'nın Tur Dağı'nda yaşadığı tecrübe ile Hz. Muhammed'in miraç deneyimi bilgi değeri açısından mukayese edilmekte, hakikat bilgisine salt zihinsel bir süreç sonucunda değil aksine *edeb, aceb, taleb, hidayet...* şeklinde “kırk makam”ı içeren ahlakî eylemlerin de işin içine dahil olduğu bir arınma süreci sonucunda ulaşılabileceği yönünde tespitlere yer verilmektedir. Bu bölümün mümeyyiz vasıflarından bir diğeri de bilgiyi en içteki noktadan başlamak suretiyle dışa doğru açılan halkalar şeklinde tasvir etmesidir: *En dıştaki daire zâhirî, nesnel bilgiye karşılık gelen alanı temsil eder. Dıştaki dairenin bir derece içerisinde bulunan daire ise bâtınî olana, gözle görülmeyen gerçekliğe*

işaret eder. En içte yer alan daire ise hakikatin işareti olan onu doğrudan hatırlatana karşılık gelir. (s. 141)

Yazar, bilginin *duyularla idrak edilen-edilmeyen, nesnel-öznel, görünen-görünmeyen, akli-kalbî* şeklindeki ikili ayrımına atıfta bulunur. Buna mukâbil Hallâc'ın tasavvuf öğretisinde akli dışlamayan ama Tanrı'yı bilmek söz konusu olduğunda aklın aciz, kalbin ise yetkin bir idrak aracı olduğunun altı çizilir. Müellif iddiasını ayrıca *"Süfiye göre Tanrı'yı gerçek anlamda bilebilme duyularla olmaz, bu bilgi vahiy ve ilham aracılığı ile mümkündür. Süfilerin ma'rifet dedikleri kalbi bilginin karşılığı bir anlamda "gnosis"dir. Bu bilgide zihni çaba, kalbin bir adım gerisindedir. Fuzûlî, zihni bilginin kalbi bilgiye kıyasını yaparken bunu, "Ben isterim, akıldan hidâyet; akıl bana gösterir delâlet" şeklinde dile getirir."* (s. 144) cümlesi ile de desteklemektedir. İnsanın nihai gayesini oluşturan *marifetullah'a* akli parantez içine alıp, kalp aracılığıyla ulaşıldığı iddiası son zamanlarda yapılan araştırmalar ile geçerliliğini yitirmeye başladığını burada hatırlatmak gerekir. Erken dönem tasavvufta, özellikle Hallâc'ın yaşadığı dönemde akıl ile kalp arasında keskin ayrımlar yerine güçlü ve etkileşimli bağların olduğunu gösteren metinler bunu göstermektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki Rıza Bakış'ın *Âşığın Tevhîdi* adlı eseri, Hallâc'ın fikrî mirası hakkında bilgi edinmek isteyen sahanın uzmanları için istifade edilecek bir çalışma olma özelliğini haiz görünmektedir. Hususen Hallâc ve dönemi tanrı-insan ilişkisine dair tasavvuf öğretisi içerisinde yer alan pek çok çetin problem ve tartışmanın kökenlerine dair mümbit bir alan olma özelliğini korumaktadır.